

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз проблеми формування соціально-правової компетентності соціального працівника. Виокремлено та проаналізовано основні етапи генезису наукових підходів до цієї проблеми. Простежено еволюцію поглядів на сутність та зміст соціально-правової підготовки майбутніх соціальних працівників.

Ключові слова: соціально-правова компетентність, соціальна робота, соціальний працівник, захист прав клієнта.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються на сучасному етапі функціонування українського суспільства, посилюють гостроту соціально-правових проблем, призводять до розширення простору соціальної роботи як наукової галузі та як професії. У свою чергу, ці нові орієнтири актуалізують проблему компетентності фахівців соціальної роботи, підготовка яких також має здійснюватися з урахуванням сучасних тенденцій та змін в характері освіти, в її спрямованості, цілях і змісті. Одним з пріоритетних у цьому аспекті є питання формування соціально-правової компетентності майбутніх соціальних працівників, дослідження якого доцільно розпочинати з історичної ретроспективи його вивчення, простеживши еволюцію окресленої проблеми у науковій теорії та практиці соціальної роботи.

Мета статті полягає у проведенні історико-педагогічного аналізу проблеми формування соціально-правової компетентності фахівців соціальної сфери і, зокрема, соціального працівника.

Результати теоретичного дослідження. У педагогічній літературі накопичений великий дослідницький матеріал з проблем комплексної професійної підготовки фахівців соціальної роботи. Проведений аналіз робіт дозволяє зробити висновок про наявність різних позицій щодо соціально-правової підготовки цих фахівців із використанням таких понять, як "правова культура", "правове виховання", "соціально-правова обізнаність", "соціально-правова підготовка", "правова свідомість" та інших, близьких за змістом до досліджуваного поняття "соціально-правова компетентність". Узагальнюючи ці позиції, можемо простежити генезис наукових підходів до проблеми формування соціально-правової компетентності.

Проблема формування соціально-правової компетентності в історії науково-педагогічної думки охоплює кілька етапів, які характеризуються зміною підходів до постаті соціального працівника як суб'єкта соціально-правової діяльності та відповідною зміною акцентів у його професійній підготовці:

1) до XIX ст., виникнення передумов наукового осмислення проблеми формування соціально-правової компетентності (поширення ідей захисту прав та інтересів людини, законодавче закріплення соціальних прав, формування потреби у професійній підготовці соціальних працівників);

2) кін. XIX ст. – пер. пол. XX ст., домінування просвітницько-захисного підходу, за якого зміст підготовки соціального працівника спрямовується на здатність використовувати нормативно-правовий інструментарій для вирішення проблем клієнта, здійснювати просвітницьку діяльність щодо норм чинного законодавства у сфері соціальних послуг та соціального забезпечення;

3) др. пол. XX ст., поширення правоохоронного підходу, який характеризується запровадженням цілеспрямованої підготовки майбутніх фахівців до захисту прав людини в соціальній роботі;

4) кін. XX ст. – поч. XXI ст., утвердження суб'єктно-законотворчого підходу, у межах якого робиться акцент на підготовці соціального працівника як активного суб'єкта соціальної політики, здатного впливати на її формування та законодавче забезпечення.

Охарактеризуємо ці етапи більш детально. Розглядаючи *перший етап* генезису наукових підходів до проблеми формування соціально-правової компетентності, зазначимо, що він пов'язаний із допрофесійним статусом соціальної роботи, яка зароджується як професія лише на межі XIX-XX століть. В історичному ж плані соціальна робота сприймається як прояви милосердя і гуманізму, а витoki цього альтруїстичного феномена сягають глибокої давнини. Відомо, що багато її елементів відображали систему морально-етичних норм у стародавньому суспільстві, безкорисливу турботу про благо інших. У традиціях усіх народів були тяга до допомоги ближньому, гостинність, співчуття, прагнення розділити горе і біду іншого [4, с. 77]. Починаючи з давніх часів, соціальна робота виконувала місію об'єднання людей для захисту від соціальних недуг, для

забезпечення їх прав. Ключовими детермінантами теоретичної і практичної діяльності соціальної роботи, які вплинули на її формування, стали філантропічна діяльність, релігійно-духовні і світські цінності. Проте благодійництво не передбачало професійної підготовки, більше того, за словами Є. Агапова, спеціальна підготовка для допомоги нужденним, довгий час вважалася надлишковою [1, с. 163]. Тим не менше, на думку Я. Кічука, вже у період X-XVIII ст. зароджується ідея про доцільність компетентного розв'язання соціально-правових проблем професіоналом-фахівцем, яка була детермінована визнанням неспроможності наявних інститутів соціалізації (навчальні заклади, сім'я, церква) виховати "істинну" людину [5, с. 53]. Цьому, звичайно, сприяв подальший суспільний прогрес та розвиток таких загальнолюдських цінностей як права людини і громадянина. Зокрема, з'являється нова, раціоналістична теорія прав людини, яка була найбільш повно розроблена у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, С. фон Пуфендорфа, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона, І. Канта, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама та інших мислителів. Завдяки сміливій критиці феодального ладу і обґрунтуванню нових концепцій про права і свободи особистості, про необхідність панування права у відносинах між індивідом і державою ця теорія знайшла багато прихильників і зробила великий внесок у формування нового юридичного і соціального світогляду. Ідеї захисту прав людини, які виголошуються у цей час, безумовно передбачали і певну компетентність суб'єктів захисту, і необхідність спеціальної підготовки. Головною ж передумовою професіоналізації соціальної роботи і, зокрема, потреби формування соціально-правової компетентності майбутнього фахівця, на нашу думку, стало закріплення у XIX ст. в законодавствах різних країн світу соціальних прав людини, що зобов'язували державу до виконання певних функцій у сфері зайнятості, благоустрою, громадського здоров'я, освіти тощо. Так, у др. пол. XIX ст. у Англії, Франції, Німеччині приймаються нормативні акти, які регулювали умови праці робітників на фабриках і заводах (т.зв. "фабричне законодавство"). Законодавчо встановлені правила і норми, що регламентують трудові відносини, з'являються в кінці XIX ст. і в інших країнах. Також поступово впроваджується система соціального страхування як інституту соціального захисту працюючих, який бере свій початок з Німеччини. Як наслідок, постає необхідність у фахівцях, які б володіли достатнім рівнем знань з питань застосування соціально-правових норм. Пересічні громадяни, які не мали спеціальної підготовки, не могли через брак таких знань самостійно захищати свої інтереси, вони потребували допомоги людини, добре ознайомленої з соціальними нормами, пільгами, можливостями. Саме соціальний працівник міг виступити контролером і гарантом соціальних прав людини, захисником її інтересів, посередником між особою і державою, працедавцем, тощо. Іншими словами, з'являється нагальна потреба у підготовці соціальних працівників (у т.ч., і соціально-правовій підготовці), яка і була реалізована на наступному етапі.

Другий етап постановки проблеми формування соціально-правової компетентності фахівця припадає на період кін. XIX ст. – пер. пол. XX ст. і пов'язаний із виникненням потреби багатьох країн у соціальній роботі як особливій професії, що вимагає спеціальної підготовки. Пошук організаційних моделей професійної освіти з соціальної роботи розпочався ще у XIX ст. Дискусія про пріоритети професійної підготовки соціальних працівників визначила контекст перших років розвитку професійної освіти з соціальної роботи та основні напрямки розвитку навчальних планів із соціальної роботи в наступні роки. Створення у 1928 р. Асоціації шкіл професійної соціальної роботи (Association of Schools of Professional Social Work) сприяло стандартизації освітніх програм і розробки вимог до акредитації освітніх програм із соціальної роботи. До 1930 р. акредитацію Асоціації отримали 28 шкіл соціальної роботи, які щорічно випускали сукупно 400 фахівців [9] і стали вагомим силою у формуванні та підтримці професійної субкультури і самосвідомості. Важливо зазначити, що Асоціація шкіл професійної соціальної роботи для отримання акредитації вимагала від програм підготовки наявності тільки двох обов'язкових предметів: "Соціальна робота з випадком", "Соціальний захист дітей" та забезпечення можливості проходження студентами навчальної практики [9]. Виходячи з цього, можемо зробити припущення, що вже на той час соціально-правова складова професійної компетентності соціального працівника визнавалася однією з пріоритетних.

Це підтверджують і праці американського професора Д. С. Бредвея (1890-1985), який одним із перших намагався обґрунтувати і виділити правову складову підготовки соціальних працівників. У книзі "Право і соціальна робота; введення в вивчення нормативно-соціальної сфери для соціальних працівників" (1929) він переконує, що не ставить за мету зробити соціального працівника юридичним консультантом клієнтів, але розбиратися в правових аспектах соціальних випадків соціальний працівник повинен. У цій і в інших працях Д. С. Бредвей наводить діючі на той час норми права соціального забезпечення, які слугували довідником, порадиником для соціальних працівників. Також він пропагує ідею міжпрофесійного співробітництва соціального працівника і юриста, та розробляє теорію і практику підготовки студентів до такого співробітництва [11].

Ці кроки підтверджують домінування у цей період підходу до соціально-правової підготовки соціальних працівників та практики їх професійної діяльності, який ми умовно визначимо як *просвітницько-захисний*. Соціальний працівник починає розглядатися як фахівець, здатний

використовувати нормативно-правовий інструментарій для вирішення проблем клієнта, знайомити останнього з нормами чинного законодавства у сфері соціальних послуг та соціального забезпечення.

Визначений нами *третій етап* генезису охоплює другу половину ХХ ст. і пов'язаний із поширенням *правоохоронного підходу* до формування соціально-правової компетентності, який характеризується запровадженням цілеспрямованої підготовки майбутніх фахівців до захисту прав людини в соціальній роботі. Підґрунтям цієї тенденції стало створення міжнародної системи захисту прав людини, оскільки після Другої світової війни питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом регулювання міжнародного права. Вкажемо, що у 1948 р. ООН було прийнято Загальну декларацію прав людини – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати більшість країн світу. Проте, лише у 70-х роках ХХ ст. міжнародна система захисту прав людини стала дієвою з ратифікацією документів т.зв. "Білля про права", що включив в себе: "Загальну Декларацію прав людини", "Міжнародний пакт про цивільні та політичні права", "Міжнародний пакт про соціально економічні та культурні права" і два Факультативні протоколи до пактів. Крім того, в структурі ООН поступово з'являються конвенційні органи, як контрольні механізми виконання прийнятих конвенцій ("Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації", "Про права дитини", "Про права мігрантів", "Про права інвалідів" і ін.).

Створення цієї нової основи для міжнародного співробітництва також мало наслідки і для національних, і для міжнародних організацій соціального обслуговування. В якості одного з принципів діяльності в соціальній сфері став затверджуватися принцип глобальної солідарності. Збільшується кількість організацій соціального обслуговування, розширюється охоплення і географія їх діяльності [6, с. 29]. Поступово утверджується думка про важливість включення викладання прав людини до програми підготовки працівників соціальної сфери, що призвело до розробки принципів і стандартів цієї підготовки. Зокрема, це знайшло відображення у розробленому ООН посібнику для навчальних закладів з підготовки соціальних працівників і працівників соціальної сфери "Права людини і робота в соціальній сфері" (1998) як керівництва для викладачів і навчального матеріалу для студентів. Також ООН рекомендувала у системі підготовки майбутніх соціальних працівників здійснити наступні кроки: впровадження факультативного або обов'язкового курсу з прав людини для навчальних закладів з підготовки соціальних працівників; включення деяких елементів прав людини в обов'язкові базові курси навчання для майбутніх соціальних працівників; викладання практикуму або семінару на курсах підвищення кваліфікації [6].

Важливу роль для актуалізації соціально-правової підготовки студентів-майбутніх соціальних працівників відіграли у цей період праці американського професора *Р. Альберта*. Працюючи у Вищій школі соціальної роботи і соціальних досліджень Брін-Мар коледжу (Пенсильванія, США), він досліджував соціально-правові аспекти соціальної роботи. На його думку, для ефективного реагування на соціальні проблеми і виклики соціальний працівник повинен мати правову підготовку, "думати як юрист", бути додатковим джерелом правової інформації [10].

Активну позицію щодо соціально-правової складової підготовки і готовності соціальних працівників відстоює у цей період і інший американський учений *Р. Медден*, який наголошує на винятковому значенні правових знань для майбутніх соціальних працівників, оскільки "вони повинні розуміти постійні зміни в державних і федеральних законах, з тим, щоб ефективно працювати" [12]. Ця позиція узгоджується з поширенням моделі соціального працівника як представника і захисника прав клієнта.

У вітчизняних наукових працях цього етапу починають активно розглядати такі поняття, як "правова культура", "правова обізнаність", "правова підготовка", "правове виховання", "правова свідомість". Усі ці поняття близькі за змістом до соціально-правової компетентності та проблеми її формування і розглядаються у працях філософів, правознавців, педагогів, психологів (О. Аграновська, С. Алексєєв, А. Бабенко, В. Бабкін, М. Городиський, В. Каптарь, О. Комарова, О. Павлов, М. Подберезський, Є. Федик, В. Чефранов та ін.). Наприклад, як вказує Я. Кічук, налічується близько 250 різних позицій із питання визначення правової культури. Однією із ґрунтовних праць у 90-их рр. ХХ ст. щодо аналізу поняття правової культури, є дослідження відомого радянського вченого В. Сальнікова. Правову культуру він розуміє як "особливе соціальне явище, яке може бути сприйняте як якісний правовий стан особистості і суспільства, що підлягає структуруванню за різними критеріями" [8, 14].

Також науковцями починають розроблятися близькі до проблематики нашого дослідження поняття "соціально-правовий захист" (П. Глущенко), "соціально-правова активність особистості" (С. Кожевніков), "соціально-правова освіта" (С. Толстоухова). Вперше акцентується увага на значенні соціально-правової освіти, яка покликана забезпечити як можливість реалізації прав людини, так і неперервне зростання рівня правової освіченості майбутніх фахівців. У дослідженні Г. Садрісламова обґрунтовується як складова підготовки кадрів соціальної сфери соціально-правова підготовка майбутніх соціальних працівників у ролі "соціальних юристів". Автор підтверджує

основну тенденцію розглядуваного періоду: "тільки юридично компетентний соціальний працівник може бути надійним помічником людини в захисті її прав і законних інтересів" [7].

Виділення *четвертого етапу генезису*, який ми вважаємо доцільним розпочинати з початку XXI століття, стало можливим із появою нового підходу до формування соціально-правової компетентності майбутніх соціальних працівників, умовно названого нами *суб'єктно-закономоторчим*. У межах цього підходу соціальний працівник починає розглядатися як активний суб'єкт соціальної політики, здатний впливати на її формування та законодавче забезпечення. Цьому сприяло утвердження уявлення про соціальну політику як макропрактику соціальної роботи. У контексті соціальної політики соціальна робота виступає теоретико-методологічною основою при визначенні форм і методів її реалізації, задає ті якісні і кількісні параметри, еталони, на досягнення яких має бути спрямована діяльність держави.

Виходячи з цього, формування соціально-правової компетентності майбутніх соціальних працівників має орієнтуватись на їх готовність до ефективного вирішення соціальних проблем на різних рівнях, у тому числі, і на загальнодержавному, і на міжнародному. Для цього соціальні працівники повинні брати участь у конкретній політичній діяльності, вирішуючи проблеми законодавчого забезпечення прав людини, соціального реформування суспільства.

У наукових і навчально-методичних працях цього періоду (Ж. Петрович, І. Ковчина, Н. Савельєва) актуалізується поняття "соціально-правовий захист" та розробляються питання підготовки фахівців до його здійснення на різних рівнях. Заслужують на увагу дослідження Н. Агаркової (2003), Р. Гусейнова (2006), З. Пшиканової (2007), в яких розкриваються особливості педагогічного забезпечення соціально-правового захисту дітей та молоді. Близькими до досліджуваної нами проблеми є і роботи науковців, присвячені теоретичним і методичним засадам підготовки соціальних педагогів до соціально-правової діяльності (О. Шульга, А. Молчанова, І. Ковчина, Я. Кічук, Ж. Петрович та ін.).

Процес підготовки майбутніх соціальних працівників також набуває яскраво вираженого соціально-правового змісту, що знайшло відображення у багатьох наукових роботах: формування у майбутніх фахівців соціальної роботи умінь соціально-правового консультування (А. Сафіна, 2006); формування правової культури майбутнього соціального працівника (Н. Гарашкіна, 2010); навчання майбутнього соціального працівника правовій просвіті населення (А. Полханов, 2011); формування правосвідомості соціального працівника (В. Зайцев, 2011);

На початку XXI століття особливо яскраво простежується тенденція трактування результату освіти в термінах компетентність/компетенція, і відповідно, появи власне компетентнісного підходу до процесу підготовки студентів, у тому числі, і майбутніх соціальних працівників. Про формування правової компетентності у майбутніх фахівців соціальної роботи говорить у своєму дослідженні М. Горбушина (2007), виділяючи правову компетентність як значиму категорію в аспекті професійного становлення спеціаліста з соціальної роботи. При цьому вказується, що проблема формування правової компетентності фахівця соціальної роботи тісно пов'язана з проблемою збільшення нормативно-правового поля його професійної діяльності. Автор виділяє особливості та основні напрями формування правової компетентності в умовах університету, визначає комплекс інтерактивних форм і методів навчання. Результатом цієї підготовки є сукупність якостей фахівця, які відображують ступінь його кваліфікації, рівень знань і навичок, готовності і здібності, пов'язані зі здійсненням комплексу заходів щодо соціально-правового захисту населення [2].

Проблемі формування у майбутнього соціального працівника компетентності в організації соціально-правової підтримки молоді присвячене дослідження М. Губанова (2013). Ця компетентність розглядається автором як здатність вирішувати соціально-правові проблеми та завдання реальних життєвих ситуацій молоді на основі соціально-правових знань, цінностей і досвіду, відповідно до нормативних вимог реалізації технологічної діяльності соціального працівника на основі координації та залучення ресурсів самої молоді, соціальних служб, громадських та інших організацій і установ. Формування компетентності майбутнього соціального працівника в організації соціально-правової підтримки молоді в процесі вузівської підготовки автор визначає як складну єдність педагогічної діяльності, спільної діяльності суб'єктів освітньо-професійного середовища і самостійної діяльності студента, яка орієнтована на набуття ним здібності в розробці і реалізації технологій, націлених на вирішення соціально-правових проблем молоді [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, здійснене в даній статті дослідження генезису наукових підходів до проблеми формування соціально-правової компетентності дає підстави стверджувати, що вказана проблема є актуальною, оскільки обумовлює становлення компетентного фахівця. Можна стверджувати, що нині проблема формування соціально-правової компетентності майбутніх соціальних працівників для професійної діяльності в соціумі, як складова підготовки кадрів соціальної сфери, набуває важливого суспільно-державного значення. Її вирішення буде сприяти реалізації прав людини як в цілому в межах всієї країни, так і відносно кожної окремо взятої особистості в соціумі.

Використані джерела

1. Агапов Е. П. История социальной работы: учеб. пособ. / Е. П. Агапов. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 353 с.
2. Горбушина М. В. Формирование правовой компетентности у будущих специалистов социальной работы в процессе профессиональной подготовки в вузе: дисс ... канд. пед. наук : 13.00.08 / М. В. Горбушина. – Ульяновск, 2007. – 210 с.
3. Губанов М. Ю. Формирование компетентности в организации социально-правовой поддержки молодежи у будущего социального работника в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Губанов Максим Юрьевич; [Место защиты: Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина]. – Тамбов, 2013. – 246 с.
4. Долматова Н. В. Формирование инициативно-личностной позиции специалиста по социальной работе в процессе профессиональной подготовки : дис...доктора пед. наук : 13.00.08 / Н. В. Долматова. – М., 2006. – 321 с.
5. Кічук Я. В. Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти: дис... доктора наук: 13.00.04 / Я. В. Кічук; ДЗ "Південноукраїнський Національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського". – Одеса, 2010. – 375 с.
6. Права человека и работа в социальной сфере. Пособие для училищ по подготовке социальных работников и для работников социальной сферы. – Женева: Управление Верх. комиссара ООН по правам человека, 1998. – 147 с.
7. Садрисламов Г. Ф. Правовая подготовка социального работника в высшем негосударственном учебном заведении: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. Ф. Садрисламов. – Казань, 1999. – 250 с.
8. Сальников В. П. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. П. Сальников. – Л., 1990. – 35 с.
9. Шадский О. Г. Возникновение профессионального образования по социальной работе / О. Г. Шадский // Психолого-педагогический журнал "Гаудеамус". – 2015. – Вып. № 1 (25). – С. 138-142.
10. Albert, Raymond. Law and Social Work Practice: a legal system approach. USA, 2000.
11. Bradway, John S. Law for Social Workers, 5 University of Kansas Law Review, 1957. – P. 376-382.
12. Madden, Robert G. Legal Issues in Social Work, Counseling, and Mental Health: Guidelines for Clinical Practice in Psychotherapy: Guidelines for Clinical Practice in Psychotherapy. – Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1998. – 281 p.

Lisovets O. V.

PROBLEM OF THE FORMATION OF SOCIAL AND LEGAL COMPETENCE OF A SOCIAL WORKER: HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS

The article presents the historical and pedagogical analysis of the problem of the formation of social and legal competence of a social worker. We identify and analyze the main stages of the genesis of scientific approaches to this problem:

1) to the nineteenth century, the emergence of preconditions scientific understanding of the problems of social and legal expertise (dissemination of ideas and interests of the protection of human rights, legislative strengthening social rights, the formation needs in the training of social workers);

2) the end of the nineteenth century – the first half of the twentieth century, the dominance of education and protective approach, in which the content of training social workers directed to the ability to use legal tools to solve client problems, to carry out educational activities on existing legislation in the field of social services and social security;

3) The second half of the twentieth century, distribution law enforcement approach, characterized by the introduction of focused training future professionals to human rights in social work;

4) the end of the twentieth century – the beginning of the XXI century, establishing subject-legislative approach, within which focuses on training social workers as an active subject of social policy that can influence its development and legislative support.

Realized in this article study of the genesis of scientific approaches to the problem of social and legal expertise gives reason to believe that the same issue is relevant because determines the formation of a competent professional. It can be argued that the current problem of social and legal competence of social workers for the profession in society as part of the training of social sphere, becoming an important social and public importance.

Key words: *social and legal competence, social work, social worker, protection of the rights of the client.*

Стаття надійшла до редакції 14.12.2016 р.